Франтишек Славски (Краков)

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ЗА ЕЗИКА НА ЙОАН ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ

1. Йоан Екзарх Български има голямо значение за цялостната история на българския език, и специално за историята на българския книжовен език. Вековете IX и X, т.е. времето, в което той е живял и създавал великите си произведения, е един преходен период. От една страна, това е краят на праславянската епоха, от друга — началото на значителните промени в българския език, които в следващите векове ще променят коренно неговата морфология и синтаксис. Ето защо не ни учудват в езика на Йоан Екзарх както наличието на праславянски архаизми, така и първите заченки на характерните за българския език морфологично-синтактически иновации.

2. В езика на Йоан Екзарх се забелязват няколко интересни фонетични архаизми:

— липсата на метатеза не само в случаите като ѧлчьнъ, ѧлчьба, ѧлдии, но и в ѧлтьнъ вместо блатьнъ 'блатен; гѧлдьство вместо гладьство (у Миклошич гладьство 'avaritia', 'жадност');

— примери на праславянско редуване на **q:u** от типа: гѫбъ/гѫбость, гѫбыны/ гнѫсъ, (Срв. днес в бълг. **гнус** ме е: **гнъс** ме е);

— интересен архаизъм ѮОСѦ 'оса' (Шестоднев) лит. **vapsà,** днес в бълг. намираме **оса́** с изчезнало по-късно **в-** (първично u̯-). В другите славянски езици също имаме **osa.**

В типичната за Йоан Екзарх дума дꙋ̀ждєвъ (тя се среща и в Супрасълския сборник, ср. по-долу), дꙋ̀ждєвьнъ 'дъждовен' има коренно **-у-** като резултат на старинно редуване (апофония).

3. Да минем към морфологията: Тук бих искал да посоча наличието и на архаизми, и на важни иновации. Като голям праславянски архаизъм трябва да се смята старото причастие бышѧштє, остатък от първоначално сигматично бъдеще време (срв. лит. бъдеще време **bū́siu** първоначално ***būsiō**).

Но по-важни са забележителните иновации. У Йоан Екзарх изразително изпъкват първите решителни крачки към аналитизъм. Като се разглежда по-внимателно българският аналитизъм, трябва да се различат няколко хронологични пластове на съответните промени на граматичния строй. Най-напред забелязваме изтласкването на родителния падеж несамо от дателния (първоначално синтетичен), но също така и от притежателните прилагателни. Ето какво отбелязва А. Лескин[1] в началото на нашия век: Zur Erschwerung des Verständnisses trägt ferner eine Stileigentümlichkeit des Exarchen bei: er vermeidet möglichst die. Übersetzung griechischer adnominaler Genitive, ersetzt sie durch Dative (nicht nur beim Pronomen,. . . , sondern ungemein häufig auch beim Substantiv), oder verwendet statt des Genitivs eine Adjektivbildung.

Същевременно у Йоан Екзарх личи засилената употреба на предложно-падежни конструкции, особено при най-важните за българския език **на-**конструкции. Употребата на тези конструкции у Екзарх заслужава специално изследване.

Почти от половин век е познато, че в съчиненията на Йоан Екзарх се срещат членувани имена, не само съществителни, но и прилагателни (срв. изследванията на Трифонов, Гълъбов, Мирчев). Специално внимание заслужават членуваните прилагателни. Както посочва К. Мирчев, у Екзарх прекрасно са засвидетелствувани първоначалните етапи от членуването на прилагателните, прибавяне на показателно местоимение към сложната им форма: тнχынтъ, зλынтъ, многаатѧ.

Преди повече от 20 години И. Гълъбов обърна внимание, че у Йоан Екзарх е бил напреднал процесът на подмяна на старите относителни местоимения нже, ѣже и т.н. с въпросителни местоимения[2].

4. Да минем към словообразуването: И тук се забелязват не само значителни архаизми, но изпъкват и забележителни иновации. Например у Йоан Екзарх често се срещат колективни имена с наставка -ые, типична за неодушевени основи, напр. былыѥ (същото се наблюдава и в Супр.), като врѣстыѥ, врьселыѥ (също и в Супр.), врьбьѥ, вннчьѥ. От колективните одушевени имена на -ьѧ може да се отбележи само врατрьѧ.

Типичен за езика на Екзарх са старинните абстрактни съществителни с наставка -ынн: благынн (думата е позната също на Супр.), грѫбынн, грѫдынн, простынн. Тук трябва да добавим и дрѣнынн, ж.р. от дрѣнъ. Немотивирано е прѣгъынн 'дива урвиста местност'.

Измежду абстрактните имена на -ость заслужава да се отбележат старинните формации, образувани от корен, от типа на высость, горесть (думата се среща и в Синайския псалтир).

Трябва да се обърне внимание на голмия брой абстрактни думи с наставка -ьство.

Много типични за Йоан Екзарх са новите отглаголни абстрактни имена от типа нскѹсъ 'опит', рѫгъ (:рѫгатн сѧ), вндъ (:вндѣтн), които са характерни и за Супрасълския сборник, днес продуктивни в почти всички славянски езици.

Сравнително рядко се срещат у Йоан Екзарх деятелни имена с наставка -тель, архаични и типични за книжовния език. Заместват ги често формациите на -ьць, типични за народния език.

Нерядко срещаме изолирани, единични архаизми, обикновено немотивирани, напр. старинното прилагателни велии (покрай по-ново великъ), деятелното име вѣтии 'вития', оратор, съществителното чисмѧ. Заслужават внимание типичните за езика на Йоан Екзарх сложни съществителни и прилагателни. Тук срещаме голям брой съвършено нови думи, често калкирани въз основа на гръцките извори. В тези случаи Йоан Екзарх изпъква като майстор на новото словно богатство.

5. Безспорно по-голямо внимание заслужава речникът на Йоан Екзарх, както неотдавна подчертава Дора Мирчева[3] — в делата му „се съдържа съкровище от несрещана другаде лексика". А видният славист Ватрослав Ягич още в началото на нашия век[4] изтъкна, че по своето богатство езикът на Екзарховия Шестоднев надминава всички други съчинения в старославянската книжнина, защото в него се срещат не само названия на теоретични или философски понятия, но и на предмети от всекидневния живот, на природни явления, на обекти от растителния и животинския свят, на прояви на човешката дейност и пр.

За историята на българския книжовен език е много важно, че Екзарх поставя начало на научната терминология по естествознание, ботаника, биология, астрономия, антропология[5]. Той развива широко българската богословска и философска терминология.

Трябва изрично да се подчертае сложността на словното богатство на Йоан Екзарх. От една страна, той е, както се изрази Емил Георгиев[6], забележителен езикотворец, ковач на голям брой съвършено нови думи (една част от които, както забелязва Иван Дуйчев, са калки, създадени въз основа на съответните византийски думи). От другата страна обаче в произведенията му, особено в Шестоднева, има много думи, досега непознати в другите извори. Тук ще посоча няколко интересни примери. Вземам ги или от моя етимологичен речник на полския език, или от Праславянския речник, който се работи под моя редакция. Разбира се, че неоценима помощ ни предлага сега и прекрасният индекс на Екзарховия Шестоднев, съставен грижливо от Рудолф Айтцетмюлер[7]. Например:

ЧА праславянска частица със засилващо значение. В Праславянския речник е документирана от староруски и руски. В Шестоднева се срещат 4 примера. На другите старобългарски паметници думата е непозната.

Цѣщѧ 'за, заради', според Праславянския речник: диалектна южнославянска дума. На другите старобългарски паметници е непозната.

Дрѫзгѧ 'утайка' Шестоднев 69 с 6. Думата е непозната на Бернекер и на Българския етимологичен речник. Обръщаме внимание на нея в IV том на Праславянски речник (под печат).

Глєзнъ, бълг. диал. *глезен* 'изпъкналата кост над стъпалото'. За пръв път у Йоан Екзарх. Стара праславянска дума.

Грѣза 'смес, смесване', единствен пример в Шестоднева /: възгрѣзнти 'смеся, забъркам'/: ѡт тогѡ же бѫдетъ в нних нзмѫштенне и грѣза. Думата е непозната на другите старобългарски паметници (срв. църковно-славянско съ-грѣза 'confusio').

Гворн 'водни мехурчета', Шестоднев: дождевьныхъ капль, отъ нихъ же гворн бываѭтъ; капльмъ бо паданѭщамъ на водѣ гворн възходатъ. На другите извори думата е непозната. В староруски е заемка от старобългарски.

Ѳѵлица в смисъл 'врата', Шестоднев (на това обръща внимание Вондрак[8]). В другите старобългарски паметници в това значение стои врата.

Лалока 'небце́', регистрирана с 4 примера в Шестоднева. Старинна праславянска дума. Обръщам внимание на това в моя етимологичен речник[9]. В другите старобългарски паметници думата отсъствува.

Трябва също да се подчертае, че у Йоан Екзарх срещаме много старинни праславянски думи, типични за Кирило-Методиевия език, напр. братръ: брать, братрнѣ, брьнніе, боѵн, велнн, ветъхъ, вешть, внна, довльѣтн. Специално внимание заслужават думите, познати и на другите североизточни старобългарски паметници, като Супрасълския сборник и Савината книга. Ето няколко примера: дѣлѣ 'западе', горѣ 'горе', пещера 'пещера', многашьды 'често', пастоѵхъ 'пастир', тьчнѭ 'само', вѣтнн 'вития, оратор'. Много по-често намираме общи черти между Йоан Екзарх и Супрасълския сборник, напр.: цѣ 'макар че', доже, дожн н до 'чак' (ср. бълг. *дори*), дрѣводѣлѣ 'дърводелец', дождевъ 'дъждовен', гоннзнѭтн, гонезнѭтн 'спасявам се', гонознтн 'спасявам', зѧть 'младоженец', кръма, кръмлѣ 'храна', мьчьтъ 'призрак', 'привидение', онъснца 'този', порода 'рай', прнсѣтнтн 'посетя', пронырнвъ 'лош', прѣгынѣ 'дива, урвиста местност', сѫпостатъ 'враг', чнсмѧ 'число', ти 'и', трѣба 'жертва', трѣбнще 'олтар'.

Като се сравни индексът към Шестоднева от Р. Айтцетмюлер с речника на староцърковните текстове на Л. Садник и Р. Айтцетмюлер, лесно можем да се убедим колко много са тези общи неща.

6. Йоан Екзарх Български е достоен продължител на безсмъртното дело на Кирил и Методий. Неговият език заслужава подробна монография. Не може да не се изтъкне, че в досегашните изследвания понякога се е обръщало по-голямо внимание на несполуките, отколкото на достиженията му. Книгата на В. Вондрак от 1896 година вече не отговаря на сегашното състояние на нашето знание. Но най-важната и неотложна задача според мен е съставяне на един до колкото е възможно пълен речник на Йоан Екзарх. Той ще покаже в целия си блясък грандиозното дело на този велик писател от Златния век на българската книжовност. Голяма помощ в тази област ще даде индексът на Р. Айтцетмюлер. Може би нашата сесия ще даде тласък за създаването на такъв речник.

ЛИТЕРАТУРА

[1] A. Leskien, Die Übersetzungskust des Exarchen Johannes, Archiv für slavische Philologie, XXV, 1903, 63.

[2] Към историята на относителните местоимения в българския език, Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, 1957, 65—72.

[3] Йоан Екзарх Български, Слова, Том първи, С., 1971, 146.

[4] V. Jagic, Zum Šestodnev des Exarchen Jochannes, Archiv für slavische Philologie, XXVI, 1904, 2—3.

[5] Вж. Цв. Кръстанов и Ив. Дуйчев, Естествознанието в средновековна България, С., 1954, 32 сл.

[6] Разцветът на българската литература в IX—X в., С., 1962, 257.

[7] R. Aitzetmüller, Das Hexaemeron des Exarche Johannes, VII, Graz 1975.

[8] V. Vondrák, O mluvě Jana Exarcha Bulharskeho, Praha, 1896, 14.

[9] Fr. Slawski, Slownik etymologiczny języka polskiego, IV, Krarów, 1970—1974, 447—448.